

К. О. МАРУСИК. ІДЕОЛОГІЧНІ КОМІСІЇ ЦК КПРС (1958–1964 РР.) ЯК МЕХАНІЗМ ТОТАЛІТАРНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ

Проаналізовано взаємини інтелігенції і влади крізь призму діяльності Ідеологічних комісій ЦК КПРС, які існували в СРСР наприкінці 50-х - початку 60-х років ХХ ст. Доведено, що Ідеологічні комісії виступали одним з механізмів тоталітарного контролю за діяльністю найсвідомішої частини суспільства - інтелігенцією, зокрема творчою, яка створювала загрозу спокійному життю владних структур радянської держави.

Ключові слова: Ідеологічні комісії, тоталітарний контроль, інтелігенція, Радянська держава, відлига.

Проанализованы взаимоотношения интеллигенции и власти через призму деятельности Идеологических комиссий ЦК КПСС, которые существовали в СССР в конце 50-х – начале 60-х годов ХХ века. Доказано, что Идеологические комиссии выступали одним из механизмов тоталитарного контроля за деятельностью сознательной части общества – интеллигенцией, в частности творческой, которая создавала угрозу спокойной жизни властных структур советского государства.

Ключевые слова: Идеологические комиссии, тоталитарный контроль, интеллигенция, Советское государство, оттепель.

The relationship between intellectuals and the authorities in the light of the activities of the Ideological commissions of the CK KPRS existing at the end of the 50-ies - beginning of the 60-ies of the 20th century is analyzed in the article. It was proven that the Ideological commissions were one of the tools for the total control over the activities of the most conscious layer of the society – intellectuals, creative artists in particular, who menaced the peaceful lives of the soviet state power structures.

Key words: the ideological commissions of the CK KPRS, the total control, intellectuals, the Soviet state.

Взаємини інтелігенції і влади виступали і виступають важливим фактором, який суттєво впливає на суспільно-політичне життя будь-якої цивілізованої країни.

З метою усвідомлення цих взаємин в СРСР та інших країнах, де влада зосереджувалася в руках представників комуністичного режиму, необхідно враховувати той факт, що владне лідерство належало не стільки власне державним інституціям, скільки тим структурам, які формально залишалися суспільно-політичними організаціями, проте реально монополізували сферу контролю та управління у суспільстві. Зазначені структури партії виступали головною, проте не єдиною складовою розгалуженої системи контролю і управління в соціалістичних країнах.

Опубліковано чимало спогадів вищого партійного керівництва, яке творило політику взаємин з інтелігенцією¹, у зарубіжній, радянській, російській та вітчизняній літературі з'явилася низка праць, присвячених висвітленню цих питань², проте у переважній більшості робіт лише побіжно визначалися механізми контролю за діяльністю інтелігенції.

Водночас слід підкреслити, що в літературі взаємини влади і інтелігенції розглядалися дещо спрощено. Нерідко інтелігенції відводилася роль сторони, яка лише страждала і забувалося про те, що частина її перебувала у постійній опо-

---

© МАРУСИК Костянтин Олександрович – здобувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

зиції до влади. За словами М.Вебера, «панування зумовлює взаємне очікування та взаємне визнання»³.

У цьому контексті автор статті робить спробу проаналізувати роль ідеологічних чинників, що уособлювали ідеологічні комісії ЦК КПРС, які слугували механізмом тоталітарного контролю за інтелігенцією у період хрущовської відлиги.

Актуальність, науково-теоретичне і певною мірою практичне висвітлення цих питань є більш ніж очевидним, оскільки може сприяти кращому розумінню сутності і характеру взаємин інтелігенції, насамперед, творчої і влади, шляхів і методів удосконалення цих взаємин у сучасних умовах.

У Радянському Союзі події розвивалися за власним сценарієм. Владним структурам вдалося не лише повернути на свій бік значну частину інтелігенції, а й виховати, у повному розумінні цього слова, «радянську інтелігенцію» з її лояльним ставленням до влади. Влада ж, у свою чергу, нав'язуючи культурі ідеологічні стереотипи, нерідко й сама потрапляла до них у полон. Як відомо, лише незначна частина інтелігенції брала участь в опозиції до влади або ж у правозахисному русі. Тоталітарний контроль за діяльністю радянської інтелігенції здійснював ЦК КПРС, який виконував досить відповідальне завдання – утримувати під суворим контролем не лише процеси, що відбувалися у культурному житті країни, а й механізми управління ними. ЦК КПРС відзначався розгалуженою системою з певною структурою: вищі і центральні органи партії (пленуми ЦК, Політбюро, Секретаріат ЦК) та апарат ЦК (відділи, сектори та інші підрозділи). Саме на ці органи покладалося завдання виробити механізм управління культурою і приймати конкретні рішення. Поряд зі структурами ЦК КПРС, що діяли на постійній основі створювалися й тимчасові органи. На фоні загострення на початку 1958 р. взаємин інтелігенції і влади була створена Комісія з питань ідеології, культури та міжнародних партійних зв'язків. Перший голова – М. Суслов, члени: П. Поспелов, Н. Мухітдінов, О. Куусінен, К. Фурцева (члени і кандидати у члени Президії ЦК та секретарі ЦК). Новоутворену Комісію можна розглядати як результат поступових змін у культурно-політичному житті Радянського Союзу, що спостерігалися між 1953 та 1957 рр. та не завжди скоординовану і, тому дещо послаблену, реакцію на ці зміни партійних інстанцій, в основному *post factum*.

До компетенції зазначеної комісії входило розпізнавання та вирішення проблем, що виникали під час здійснення основної культурно-політичної концепції (її відповідна до вимог часу функціоналізація в інтересах партії і держави з дотриманням мети Жовтневої революції). Разом з тим, вона займалася вирішенням питань, що впливали з практики культурного життя і були пов'язані зі змінами внутрішньо і зовнішньополітичної ситуації (прискорення культурного розвитку та його диференціація). З одного боку, йшлося про культурно-політичне управління «зверху» (вказівки, контроль, виправлення), з іншого – виникала гостра потреба аналізувати висловлювання інтелігенції (письменників, художників, критиків) «знизу», у яких вона оприлюднювала свої суб'єктивні оцінки чи креативні судження, що в більшості не відповідали встановленим «зверху» нормам.

Крім того, комісія займалася вивченням проблем міжнародної пропаганди, теоретичних питань міжнародного робітничого руху, «нагляду» за висвітленням цих питань у засобах масової інформації. Вона виконувала досить відповідальну функцію, а саме, здійснювала контроль за політичною спрямованістю діяльності Радінформбюро, Державного комітету з культурних зв'язків із зарубіжними

країнами, радіопередачами за кордоном тощо. У більш широкому розумінні - тотальний контроль за станом справ, подіями в галузі літератури, мистецтва, що мали політичне чи ідеологічне забарвлення. Комісія займалася справами виїзду радянських спеціалістів, діячів культури, науки за кордон і, відповідно, опікувалася приїздом закордонних діячів та спеціалістів до СРСР, вирішувала питання надання дозволів для поїздок за кордон і запрошень іноземців.

Більшість документів комісії відзеркалювали її вплив на діяльність державних установ і громадських організацій, зміни, що відбувалися в системі та структурі державних установ і організацій та безпосереднє ставлення влади до процесів у галузі культури (створення, реорганізація тощо). Більше того, саме комісія здійснювала як прямий, так і опосередкований контроль, насамперед, у царині цензури. Досить широким був арсенал можливостей впливу Комісії: директивна освіта, реорганізація та ліквідація установ і організацій культури, зокрема творчих спілок, редакцій газет та журналів; вплив на їх фінансування; активна кадрова політика (призначення, звільнення, нагородження та ін.). Переважна більшість документів, підготовлених Комісією, друкувалися під грифом «таємно» або ж «цілком таємно».

Варто зазначити, що на практиці все виглядало дещо по-іншому: комісія практично не займалася «вивченням проблем», а лише готувала й приймала рішення з конкретних питань. У тих випадках, коли прийняття рішення виходило за межі компетенції комісії, підключався Секретаріат чи Президія ЦК. За звичкою, що склалася на той час, постанови конкретних органів ЦК мали узагальнену назву «постанови ЦК». З метою їх роз'яснення у поточних документах додавалося «по Комісії». За характером діяльності комісія практично мавпувала роботу Президії та Секретаріату ЦК. Одним словом, з боку Комісії спостерігався своєрідний «потяг до консолідації», що активно підтримував ЦК. Однак, на найвищому партійному рівні рішення нерідко приймалися без участі Комісії, що звісно йшло врозріз із лінією на консолідацію. Наочний приклад – відміна у травні 1958 р. постанови партії щодо опери В. Мураделі «Велика дружба», прийнятої у лютому 1948 р.⁴

І хоча питання щодо визначення функцій культури залишалося одним з основних проблем культурної ситуації, відкрито воно не обговорювалося громадськістю. Все зводилося до своєрідного контролю: що «корисне», а що «шкідливе» для країни, як діяти в умовах впливу на СРСР з боку закордонних держав та некомуністичних віянь. У середині 50-х років інтелектуальна атмосфера у країні змінювалася досить поступово, в той час як культурна практика значно випереджала її. Вказівки ж комісії дещо відставали і не були спроможні врегулювати їх. Комісія ухилялася від розгляду культурно-політичної концепції, обмежуючись прагматично орієнтованими висловлюваннями, котрі базувалися на ідеологічному підґрунті і вичерпувалися багаточисельними попередженнями, вказівками, перевітками тощо.

Власне боротьба за нову диференційовану та гнучку культурно-політичну концепцію починаючи з 1959 р. дістала відображення в літературі, з 1961 р. – в образотворчому мистецтві. Отже, розвиток літератури, театру та живопису відбувався більш динамічно. Керівна лінія Комісії не відзначалася гнучкістю з багатьох конкретних питань, що приводило до поступової втрати її здатності діяти. Як результат – її розформування.

Дещо інший характер діяльності Ідеологічної комісії ЦК, створеної замість ліквідованої за рішенням Президії у листопаді 1962 р. З-під її контролю

вилучалися міжнародні питання та питання спорту, «нагляд» за роботою певних установ, проте додавалися питання освіти (як загальної, так і спеціальної). Більше того, комісія на відміну від попередньої позбавлялася права приймати постанови. Її відводилася досить скромна функція: обговорення проблем та підготовка відповідних пропозицій і проектів постанов, що розглядалися на засіданнях Секретаріату чи Президії ЦК.

Суттєві зміни відбулися і у складі нової Комісії, «рівень» якої дещо знизився. Реорганізовану комісію очолив секретар ЦК, завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по роботі із союзними республіками Л. Іллічов. У 1965 р. на цьому посту його замінив секретар ЦК, кандидат у члени Президії ЦК П. Демічев. До складу комісії входили завідувачі відділами ЦК, керівники відомств, головні редактори газет. Відповідно до нових функцій змінився і склад документів: якщо перша комісія продукувала постанови, проекти, записки відділів ЦК, міністерств, відомств, різного роду довідки, то ідеологічна – стенограми засідань і нарад з діячами літератури і мистецтва. На засіданнях Комісії партійне керівництво намагалось інтенсивно «спілкуватися» з представниками творчої інтелігенції. Так, 26 грудня 1962 р. на засідання Ідеологічної комісії були запрошені представники творчої молоді, 7 та 8 березня 1963 р. - чергова зустріч керівництва партії з представниками творчої інтелігенції. Нерідко результатом зустрічей були заяви-каяття митців, твори яких піддавалися суворій критиці⁵.

Для більшості партійних керівників та й, особисто, М. Хрущова зустрічі з інтелігенцією слугували своєрідним механізмом впливу на неї, одним із засобів того, що на той час трактувалося як виховна робота партії в середовищі інтелігенції. Так, голова комісії Л. Іллічов намагався пояснити необхідність зустрічей керівників партії і уряду з інтелігенцією тим, що «деякі творчі організації не спроможні самостійно вирішувати суттєві питання ідейно-художнього напрямку, а їх дії потребують принципової партійної оцінки»⁶.

Звісно, у середовищі інтелігенції поступово наростало незадоволення надмірною заідеологізованістю явищ літератури і мистецтва та вимогами «мирного співіснування» різних художніх напрямів. З'явилося чимало творів та напрямів в мистецтві, які не вписувалися у рамки догматичного розуміння соціалістичного реалізму. На одній із зустрічей з інтелігенцією М. Хрущов заявив: «...потрібно, аби не партія, а ви самі боролися за чистоту своїх рядів»⁷.

Відповідно до способу функціонування радянської літературної політики відбувалися збори в обласних і міських організаціях Спілки письменників СРСР. Під час їх проведення, в основному, відтворювалася позиція Хрущова з цих питань, а найбільш активних авторів з високої трибуни закликали до самокритики та зречення своїх поглядів.

Важливим форумом, проведеним відразу після зустрічей з інтелігенцією став пленум Правління Спілки письменників СРСР (березень 1963 р.). На пленумі, з одного боку, йшлося про необхідність усвідомлення тез Хрущова та Іллічова, а з іншого, назривав новий «скандал» навколо автобіографії Є.Свтушенка, опублікованої у французькому журналі «Експрес» та інтерв'ю, наданого Аксьоновим та Вознесенським польському журналу «Політика». На думку членів правління СП, озвученої на пленумі, в обох матеріалах простежувалися висловлювання, які «загрожували авторитету Радянського Союзу та радянської літератури». У доповідях та виступах лунала гостра критика на адресу цих літераторів. Роль радянської літератури формулювалася таким чином, що її завдання - «сприяти

зміцненню миру» у глобальному розумінні, радянська література – має стати «підручником для мільйонів» населення країни. Обидва фактори вказували на те, що спостерігалось відхилення від принципів соціалістичного реалізму, що вважалося «шкідливим і безвідповідальним», і водночас допомагало «ідеологічному роззброєнню» радянської літератури⁸. По-різному вели себе й ті, кого звинувачували. Одні виступали із заявами, де визнавали партійну критику і обіцяли своєю творчістю довести відданість партії, проте більшість з них робила це під тиском обставин. Подібні заяви-каяття публікувалися у періодичні пресі. Наводилися витримки із приватних листів і розмов, які нерідко свідчили про справжні мотиви каяття. Так, Є.Євтушенко, публічно визнаючи помилковий публікації «Автобіографії» за кордоном, у приватному листі писав, що це «неіснуюча провина», йому просто «набрідло і він хотів, аби від нього відчепилися»⁹.

Ряд художників на засіданні Ідеологічної комісії 26 грудня 1962 р. виступили із самокритичними заявами. Проте важко розцінювати їх виступи як щире каяття і відмову від своїх творчих принципів. Такими були правила гри, такими були умови продовження професійної діяльності.

Деякі виступаючі намагалися пом'якшити ситуацію: І. Еренбург закликав проявляти терпимість до альтернативного мистецтва; Є.Євтушенко звертав увагу на те, що нерідко сірість використовує соціалістичний реалізм як прапор.

Інші ж продовжували відстоювати свої позиції. Так художник Андронов висловлюючи незгоду із звинуваченнями в абстракціонізмі, порівнював розправу з творчою молоддю, зі сталінськими часами¹⁰.

Звісно, запрошення творчої інтелігенції на зустріч у Кремль не було рядовою подією в житті митців, швидше свідчило про своєрідне визнання, наближення до влади. Участь у такій зустрічі давала можливість висловитися, безпосередньо звернутися до перших осіб країни. Навіть ті, кого викликали з метою публічного засудження, ставали відомими. Згадуючи свою зустріч, художник Б. Жутовський писав: «причетний до «державного скандалу» навіть сподобалася мені, а знайомі у тисячний раз просили переповісти деталі зустрічі»¹¹.

Проте на учасників зустрічі гнітюче враження справляла поведінка М. Хрущова, котрий підвищував голос, постійно перебивав виступаючих, робив зауваження слухачам, коли їх реакція не подобалася йому. Він вважав, що має право керувати мистецтвом, хоча насправді нічого у ньому не розумів. Однак необмежена влада партійного лідера дозволяла йому не лише втручатися, а й повчати митців.

Дещо пізніше, у своїх спогадах М. Хрущов визнавав, що навіть «...шкідую, що так поводив себе, адже перебуваючи на високій державній посаді, мав стримувати себе»¹². У ті часи навіть поширювалася думка про те, що гнів М. Хрущова провокували консерватори Л. Соколов, А. Сафронов, В. Кочетов та інші¹³. Нерідко М. Хрущов виступав своєрідним об'єктом маніпуляцій вищого партійного керівництва і його гнів спрямовувався, в основному, проти молодих талановитих авторів.

У звітах, які подавалися на шпальтах преси після завершення зустрічей друкувалися лише відредаговані доповіді Л. Іллічова і М. Хрущова та позитивні відгуки учасників з приводу обговорюваних проблем.

Виступи керівників парторганізацій ніби копіювалися і майже дослівно повторювали доповіді Л. Іллічова і М. Хрущова. Більше того, під час виступів інколи застосовувалася навіть військова лексика, яка нагнітала певну напругу. Так, перший секретар Ленінградського райкому КПРС м. Москви Л. Петров у квітні 1963

р. говорив: «Ми з вами, товариші, бійці одного фронту, фронту ідеологічної боротьби. І, як бійці, повинні добре пам'ятати, що зброя наша має бути завжди чистою»¹⁴.

На деяких засіданнях Ідеологічної комісії розглядалися питання стану театрального мистецтва і кінематографії, де йшлося про «втрату чітких партійних позицій у відображенні радянської дійсності». Це був фактичний заклик до обмеження соціальної ролі літератури і мистецтва шляхом виконання ідеологічного замовлення партії: пропагування «нового справжнього комуністичного» і засудження того, що «перешкоджає руху вперед»¹⁵.

Якщо в цілому творча інтелігенція намагалася дослухатися до вимог «зверху», її ставлення до посилення партійного тиску було неоднозначним. Звісно, найбільш яскраво це простежувалося у молодіжному, студентському середовищі, про що свідчили доповідні записки КДБ у ЦК. У них наводилися деякі висловлювання студентів на зразок: «у мистецтві відбувається щось жахливе і дещо схоже на те, що було у недобрій пам'яті 1948 р., різниця лише у тому, що людей не розстрілюють»¹⁶. На заняттях з філософії студенти говорили про те, що в СРСР немає ніякого соціалізму, немає справедливості, створюється новий культ особи та ін.¹⁷

По-різному реагували на «історичні зустрічі» центральні журнали «Новый мир» та «Октябрь». Так, «Новый мир» обмежився лише публікацією редакційної статті, в якій партійна критика визнавалася справедливою. Проте, на думку Іллічова, це було «зроблено без піднесення»¹⁸. Журнал «Октябрь» на своїх шпальтах навпаки нагнітав напругу, «роздував загрозу буржуазного впливу» на літературу та мистецтво. «Саме в цьому, вважало партійне керівництво, – лінія журналу дещо розходилася з офіційною партійною оцінкою, згідно з якою втручання ЦК призвело до позитивних змін у свідомості та творчій практиці літераторів»¹⁹. У публікаціях журналу підкреслювалося, що ідейні противники лише змінили тактику, вичікують. Як бачимо, партійне керівництво лише констатувало, що мають місце розбіжності у публікаціях журналу з лінією партії, проте відкрито у творчість не втручалося.

Варто зазначити, що червневий 1963 р. пленум ЦК в основному присвячувався розгляду питань ідеологічної роботи. Певний відступ партії від поточної кампанії, що спостерігалася на той момент, не означав її відмови від керівної ролі у художній сфері. Своєрідна заміна прямого втручання партії у літературну політику та перевага Спілки письменників у ході прийняття конкретних рішень у цій сфері, іноді розглядалася як «нерішучість». Таким же чином інтерпретувалася й відсутність чіткої культурно-політичної лінії. Поняття «нерішучість» та «чітка лінія» створювали яву, що політика в галузі культури має підпорядковуватися догматичній лінії партії, а впливи внутрішньополітичного чи зовнішньополітичного характеру можуть викликати лише певні, і то непомітні, «коливання».

Отже, діяльність ідеологічних комісій ЦК КПРС, створених партійним керівництвом в період хрущовської відлиги, була спрямована на виконання контролюючих функцій і слугувала одним із механізмів тоталітарного контролю за інтелігенцією. У постсталінський період змінилася структура взаємин між політичним лідером і елітою. Колективне керівництво, яке сформувалося при Хрущові й найбільшого розвитку одержало у брежнєвські часи, означало максимум влади верхівки і мінімум відповідальності.

1. Арбатов Г. Затянувшееся выздоровление (1953-1985). Свидетельство современ-

ника. – М.: Международные отношения, 1991; *Жутовский Б.* Групповой портрет в казенном интерьере // Литературная газета. – 1989. – 5 июля; *Хрущов Н.* Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997; *Хрущов Н.С.* Люди, время, власть. Воспоминания в 4-х кн. – М.: Московские новости, 1999. **2.** *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. – Вильнюс–Москва, 1992; *Арбатов Г.* Затянувшееся выздоровление (1953-1985). Свидетельство современника. – М.: Международные отношения, 1991; *Баран В.* Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1996; *Баран В.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів: Свобода, 1992; *Барбакова К.Г., Мансуров В.А.* Интеллигенция и власть. – М., 1991; *Бурлацкий М.* Никита Хрущов и его советники – красные, черные, белые. – М.: Эксмо-пресс, 2002; *Кожин В.* Россия. XX век (1939–1964). – М.: Эксмо-Пресс, 2002; *Зезина М.* Советская художественная интеллигенция и власть в 1950-е – 1960-е годы. – М.: Диалог-МГУ, 1999; *Krawchenko B.* Social change and National Consciousness in Twentieth Century. – Edmonton, 1985; *Lewitskyj V.* Politics and Society in Soviet Ukraine 1953-1980. – Edmonton, 1984; *Birch J.* The Ukrainian Nationalism Movement in the USSR since 1956. – London, 1971. **3.** *Вебер М.* Политические работы, 1895–1919 / Пер. с нем. Б. М. Скуратова; послесл. Т. А. Дмитриевой. – М.: Праксис, 2003. – С. 98. **4.** *Постановление* Политбюро ЦК ВКП(б) «Об опере «Великая дружба» В. Мурадели. 10 лютого 1948 р. // Власть и художественная интеллигенция. Документы. 1917–1953. Сост. А. Артизов, О. Наумов. – М., 1999. – С. 630-634. **5.** *Культура* и власть. От Сталина до Горбачева: Документы / Редакц. коллегия: К. Аймермахер, В. Афиани, Д. Байрау, Б. Бончеч, Н. Томилина. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 234-236; 278-280. **6.** *Об ответственности* художника перед народом // Правда. – 1963. – 9 березня. **7.** *Культура* и власть. От Сталина до Горбачева: Документы / Редакц. коллегия: К. Аймермахер, В. Афиани, Д. Байрау, Б. Бончеч, Н. Томилина. – С. 304. **8.** *Арбатов Г.* Цит. работа. – С. 238; *Lewitskyj V.* Politics and Society in Soviet Ukraine 1953-1980. – Edmonton, 1984. – Р. 187. **9.** *Зезина М.* Цит. работа. – С. 178. **10.** Там же. – С. 185. **11.** *Жутовский Б.* Групповой портрет в казенном интерьере // Литературная газета. – 1989. – 5 июля. **12.** *Хрущов Н.* Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997. – С. 156. **13.** *Культура* и власть. От Сталина до Горбачева: Документы. – С. 345. **14.** *Кожин В.* Россия. XX век (1939–1964). – М.: Эксмо-Пресс, 2002. – С. 256. **15.** *Культура* и власть. От Сталина до Горбачева: Документы. – С. 450. **16.** Там же. – С. 345. **17.** Там же. – С. 349. **18.** *Зезина М.* Цит. работа. – С. 281. **19.** Там же. – С. 286.